

El retaule de sant Miquel de la Mesquita-Catedral de Còrdova. Exemple pràctic de restauració¹

En aquest article s'explica l'examen organolèptic i el procés de restauració portat a terme en el retaule de sant Miquel ubicat a la Mesquita-Catedral de Còrdova i realitzat per Juan Pompeyo l'any 1733. En tractar-se d'una obra composta per una estructura de fusta i una pintura sobre tela, s'analitza la intervenció independent d'ambdues parts, però tenint en compte que pertanyen a un mateix conjunt.

Macarena Bargalló Pérez. Diplomada en Conservació i Restauració de Pintura per l'ESCRBCC i llicenciada en Història de l'Art per la Universitat de Sevilla. mbargallo@gmail.com

INTRODUCCIÓ

A la Mesquita-Catedral de Còrdova, en un marc incomparable, es troba ubicat el retaule de sant Miquel, vora la porta del mateix nom. L'obra data de 1733 i pertany a Juan Pompeyo, autor també del retaule de l'altar major encarregat per a l'església del convent de Jesús Crucificat de Còrdova.²

L'estructura arquitectònica del retaule de sant Miquel és d'estil barroc. En aquella època era freqüent que els retaules es fessin de fusta, per ser un material més mal·leable per al treball de la talla; aquesta podia ser de pi, castanyer, perera, roure, noguer i teix, segons predominés a cada regió. Amb ajuda de la policromia i el pa d'or s'aconseguia un ambient que, juntament amb l'efecte de la llum de les espelmes, arribava a emocionar al fidel.³

DESCRIPCIÓ DEL RETAULE

Aquest conjunt és un retaule-marc de fusta tallada i daurada. Consta de predel·la, un sol cos i àtic. Per tota la superfície hi ha una abundant decoració vegetal. En ell es troba un únic llenç central de gran format.

El retaule és de fusta de pi comú. Està unit mitjançant acoblaments encadellats i reforçats puntualment amb estopa. La preparació és d'estuc tradicional i està daurat al bol.

La tècnica pictòrica del quadre és oli sobre llenç; el teixit de suport és lli amb lligament de tafetà, de trama regular i tancada.

Iconografia del llenç: Sant Miquel lluitant contra el dimoni

Sant Miquel apareix triomfant trepitjant l'abdomen del Diable, que es recargola a terra, rendit sota els seus peus; mentrestant, intenten escapar, espantats, els altres dimonis del seu exèrcit.⁴

L'arcàngel va abillat amb vestimentes romanes, escut i brandant un raig de foc a la mà dreta, a mode de llança o espasa, amb el

1. Vista general del retaule-marc de sant Miquel abans dels treballs de conservació-restauració (Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

¹ Aquest article ha estat traduït del castellà al català per Cecia Servera López, estudiant de tercer curs de Conservació i Restauració de Pintura de l'ESCRBCC.

² Segons http://wikanda.cordobapedia.es/wiki/Convento_de_Jes%C3%BAAs_Crucificado

³ Segons <http://www.artehistoria.jcyl.es/artesp/contextos/7788.htm>

⁴ «Hi va haver una batalla al cel: Miquel i els seus àngels lluitaven amb el drac... El drac gran fou llançat, l'antiga serp anomenada Diable i Satanàs... i fou precipitat a terra, i els seus àngels foren amb ell precipitats», *Bíblia. Apocalipsi* (capítol 12, versicle 7-12).

2. Il·lustració gràfica de la proposta de fases d'intervenció
(Autora: Macarena Bargalló).

que amenaça el dimoni. En el seu escut platejat brilla una resplendor solar al centre, on es llegeixen les inicials Q.S.D., *Quis Sictvi Deus*, que significa: Qui com Déu? (que identifiquen a Sant Miquel).⁵ En un pla secundari, un àngel infant acompanya l'arcàngel, portant el seu casc.

Enfront a la figura vestida de l'arcàngel apareixen els dimonis nus, amb aparença humana, amb banyes de cabra i petites ales a l'esquena. La pell d'aquests pren tonalitats vermelloses en oposició a la blancor dels àngels celestials.

L'escena es desenvolupa sobre un fons de núvols al qual manca dinamisme, a excepció de la zona inferior, on apareixen els dimonis estremint-se.

ESTAT DE CONSERVACIÓ

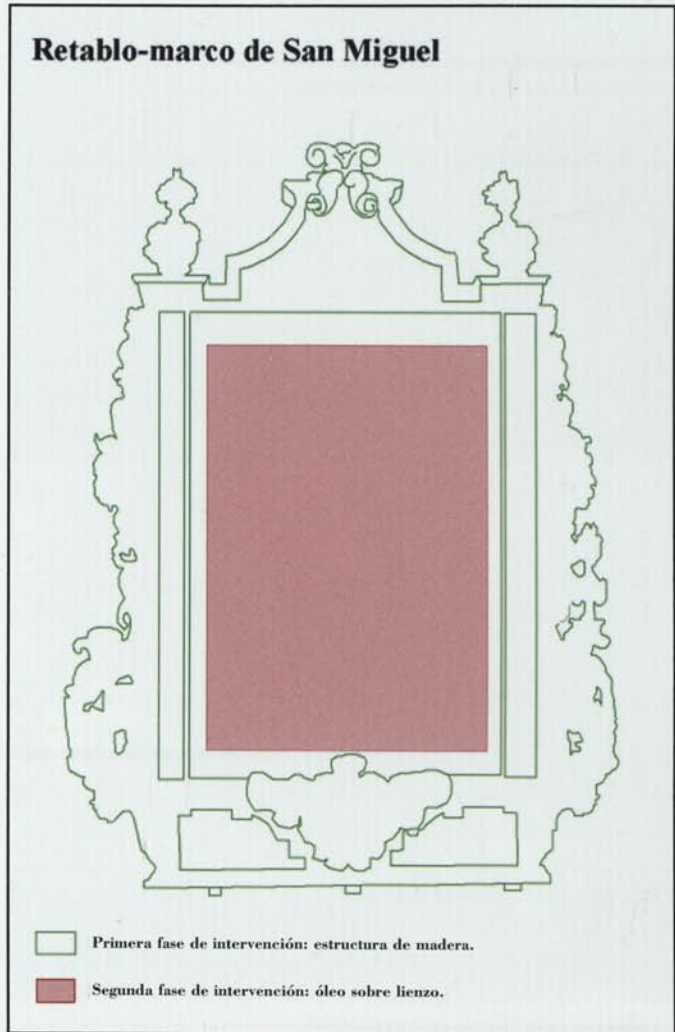
A la Mesquita-Catedral de Còrdova es realitza un continu seguiment de les obres d'art que hi ha. Després d'una primera avaluació *in situ* del retaule de Sant Miquel es va decidir que aquest fos restaurat.

La intervenció es va adjudicar a l'empresa Anbar 2002 S.L.; les restauradores Maira Morales Muñoz, Mariló Rodríguez López i Macarena Bargalló Pérez foren les encarregades del procés de restauració.

El retaule presentava un estat de conservació deficient a causa de les diverses alteracions. Podem parlar de:

- Parts de l'estructura de fusta desplaçades.
- Danys causats per puntes i claus.
- Aparició de peces soltes.
- Atac puntual d'insectes xilòfags.
- Pèrdues de fragments i desprendiments dels diferents estrats.
- Acumulació de dipòsits i negre de fum.
- Pèrdua de subjecció del llenç al bastidor.
- Gran llacuna i estrip travessant el quadre per la zona inferior.
- Entelat, d'intervenció anterior, amb pèrdua de funció.
- Oxidació del vernís.
- Deterioraments produïts per la mà de l'home, a conseqüència d'intervencions anteriors poc respectuoses: repintats sobre la capa pictòrica en el llenç de Sant Miquel, diversos estucats i adhesió de pedaços amb mala tècnica.

Especialment cridaner va resultar un gran pedaç que es marcava per l'anvers. Era molt gruixut i rígid, de color beix i amb taques d'òxid. A més presentava un cosit, com si el teixit estigués folrant una altra peça: en el seu interior va aparèixer una placa metàl·lica ovalada.

3. Treballs d'intervenció al taller. Reintegració volumètrica i estucat (Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

4. Detall de la predel·la durant el procés de reintegració cromàtica del daurat (Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

⁵ Segons http://www.corralrubio.com/?page_id=101

5. Pedaç metàl·lic d'intervenció anterior trobat durant el procés d'intervenció (Fotografia: Macarena Bargalló).

6. Detall del revers del llenç. Consolidació del teixit del suport mitjançant grapes i empelts (Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

PROCÉS DE CONSERVACIÓ-RESTAURACIÓ

A causa de l'estat que presentava el retaule, aquest es va desmuntar per ser tractat al taller. Després de realitzar els estudis inicials (documentació fotogràfica i examen organolèptic) i elaborar una proposta d'intervenció, es varen començar els treballs de conservació-restauració:

Primera fase d'intervenció: estructura de fusta

Els treballs s'iniciaren amb la restauració de l'entramat arquitectònic, el qual actua com a "marc" del llenç:

- Neteja superficial per aspiració.
- Desinsectació i consolidació i del suport (Xylazel® Total, i Paraloid® B-72 al 10 % en xilè i PVA al 100 %).
- Neteja del daurat (dimetilformamida al 50% en xilè).
- Reintegració volumètrica amb resina epoxídica (EPO 127 K-128). La reproducció dels volums es va realitzar amb criteri diferenciador, deixant aquests a un nivell inferior al dels originals.
- Estucat amb resina acrílica (Modostuc®).
- Reintegració cromàtica amb tècnica a l'aigua: tinta plana per a la reintegració del bol i *rigattino* en el daurat.
- Envernissat (dues mans de Paraloid® B-72 al 10 % en xilè i envernissat final amb vernís brillant, marca Lefranc & Bourgeois®, al 100 %).

Segona fase d'intervenció: oli sobre llenç

Després d'un estudi exhaustiu del llenç es varen considerar apropiades les operacions següents:

- Eliminació de la pols per aspiració.
- Empaperat de protecció amb cola de conill.
- Retirada del llenç del bastidor (els claus estaven molt oxidats; aquests es trobaven en el cantell del quadre i sobre els laterals de la pintura, per l'anvers, amb el consegüent dany de la capa pictòrica).
- Eliminació de l'entelat, d'intervenció anterior, per pèrdua de funció.

- Neteja mecànica del revers en escapat. Polit del lacre que actuava com a reforç de la costura perquè així no es marqués per l'anvers després de la realització del nou entelat.
- Aplanat de l'obra mitjançant pesos i humitat controlada.
- Eliminació d'intervencions anteriors amb bisturí (estucs i pedaços).
- Consolidació del teixit-suport:
 1. Empelts de lli on hi havia absència de suport i grapes de niló en el gran estrip que travessava l'obra.
 2. Entelat tradicional amb *gacha* utilitzant un teixit ignífug.
- Assentament de la capa pictòrica aprofitant la calor i la humitat del procés d'entelat.
- Muntatge de l'obra en el seu bastidor actual amb grapes d'acer inoxidable.
- Desempaperat.
- Neteja química amb 3A (acetona, aigua i alcohol) i eliminació de repintats mitjançant dimetilsulfòxid.

7. Detall del llenç durant el procés d'eliminació del vernís. Testimoni de neteja (Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

8. Procés d'estucat
(Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

- Estucat amb resina acrílica (Modostuc®).
- Reintegració cromàtica mitjançant puntillisme (primera fase amb tècnica a l'aigua i segona fase, amb pigments al vernís).
- Envernissat:
 1. Vernís de retoc al 25 % en essència de trementina després de la neteja química.
 2. Vernís de retoc al 75 % en essència de trementina després del procés d'estucat.
 3. Vernís de retoc al 100 % després de la reintegració cromàtica amb aquarel·la.
 4. Vernís final⁶ al 100 % després de la reintegració amb pigments al vernís.

Finalment, es va procedir al muntatge total del retaule i a la seva ubicació en el lloc d'origen.

CONCLUSIONS

Les actuacions realitzades foren considerades les més adequades per aquest retaule, després de la valoració del seu estat de conservació i de les intervencions que, amb anterioritat, aquest havia sofert.

El criteri de restauració emprat ha seguit les pautes actuals de restauració aplicades a les particularitats del retaule. S'han tingut sempre presents els principis bàsics de conservació-restauració, com poden ser⁷:

- Documentació de l'estat de conservació del conjunt abans de la intervenció de restauració, així com dels materials

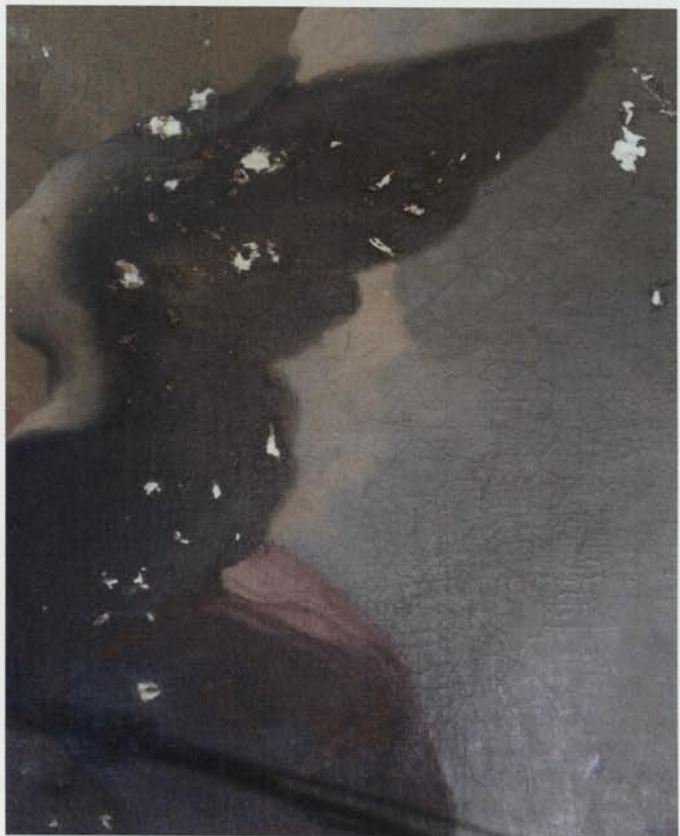
⁶ Vernissos emprats de la marca Lefranc & Bourgeois®.

⁷ ICOMOS, Carta de 1999. *Principis que han de regir la conservació de les estructures històriques de fusta.*

9. Detall. Procés d'estucat del llenç
(Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

10. Detall. Procés d'estucat del llenç
(Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

11. Ubicació al lloc d'origen i supervisió del muntatge del retaule-marc de sant Miquel (Fotografia cedida per Anbar 2002, S.L.).

emprats per a la mateixa.

- Justificació de la intervenció.
- Realització d'un diagnòstic de l'obra i causes de deteriorament.
- Manteniment de l'autenticitat històrica i la integritat del patrimoni cultural (tota intervenció haurà d'estar basada en estudis i avaluacions adequats: és necessari conèixer per intervenir).⁸
- Utilització del criteri diferenciador.
- Seguiment del principi conservatiu de mínima intervenció.
- Ús, en la mesura del possible, de materials tècnicament reversibles.
- Ús de materials tradicionals o contemporanis, el comportament estructural dels quals i de les tècniques de construcció hagin estat provats satisfactòriament durant un llarg període de temps.
- Vigilància i manteniment per a la conservació del bé cultural.

Podem dir que, després de l'actuació realitzada, el retaule de sant Miquel de la Mesquita-Catedral de Còrdova ha recuperat la seva estabilitat i valor, sense haver pretès arribar a retornar al conjunt el seu estat original.⁹

AGRAÏMENTS

El meu especial agraïment a Ana Isabel Barrena Herrera, administradora de l'entitat Anbar 2002, S.L.; Maira Morales Muñoz i Mariló Rodríguez López; professors i tutors.

⁸ Amalia CANSINO CANSINO, Gabriel FERRERAS ROMERO i Lourdes MARTÍN GARCÍA, «Investigación y tratamiento del lienzo *El convite de Jesús en casa de Simón el Fariseo*», *PH. Boletín del Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico*, 65 (febrer 2008), p. 32.

⁹ *Metodología para la conservación de retablos de madera policromada*, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, The J. Paul Getty Trust, 2002, p. 14-19.